

Подорожна Т. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та теорії права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ЮРИДИЧНІ ЧИННИКИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ

LEGAL FACTORS CONSTITUTIONALIZATION LEGAL ORDER

У статті аналізуються особливості впливу юридичних чинників на процес конституціоналізації правового порядку. Зазначено, що правовий механізм є основним у системі забезпечення конституціоналізації правового порядку, головною передумовою якої є правові приписи, що становлять її нормативну основу. Тому чим вони досконаліші, тим повніше втілюються в життя й тим вищий рівень законності. Зроблено висновок, що якщо соціальні та психологічні чинники впливають на стан правопорядку опосередковано, то юридичні – безпосередньо визначають характер його конституціоналізації.

Ключові слова: *правопорядок, конституціоналізація, юридичний механізм дії права, правореалізація, правозастосування, нормотворчість, тіньове право, юридична техніка.*

В статье анализируются особенности влияния юридических факторов на процесс конституционализации правового порядка. Обозначено, что правовой механизм является основным в системе обеспечения конституционализации правового порядка, главной предпосылкой которой выступают правовые предписания, составляющие ее нормативную основу. Поэтому чем они совершеннее, тем полнее воплощаются в жизнь и тем выше уровень законности. Сделан вывод, что если социальные и психологические факторы влияют на состояние правопорядка опосредованно, то юридические – непосредственно определяют характер его конституционализации.

Ключевые слова: *правопорядок, конституционализация, юридический механизм действия права, правореализация, правоприменение, нормотворчество, теневое право, юридическая техника.*

This article analyzes the features of the influence of legal factors on the process constitutionalization legal order. It is noted that the legal framework is the main system software constitutionalization legal order, which are the main prerequisite legal requirements that make its regulatory framework. Therefore, the more advanced they are, the more are brought to life and the higher level of legitimacy. The conclusion is that if the social and psychological factors affecting the state of law indirectly, the legal – directly determine the nature of its constitutionalization.

Key words: *order, constitutionalization, legal framework of the law, legal realization, enforcement, rule-making, shadow right, legal machinery.*

Формування правопорядку зазнає впливу різних сфер порядку (правового, політичного, економічного, ментального) і, своєю чергою, впливає на процеси його становлення й розвитку. З огляду на це складно-структурований процес конституціоналізації правового порядку є виявом і наслідком взаємодії різноманітних чинників, що так чи інакше впливають на формування й розвиток українського права загалом.

У юридичній літературі ця проблема принагідно порушується під час розгляду суміжної проблематики (скажімо, законності, профілактики правопорушень, а також умов розвитку правової системи). Проте, говорячи про специфіку конституціоналізації правового порядку, неможливо не враховувати просторово-часових реалій, соціальних, економічних, політичних, управлінських, культурних і психологічних передумов формування конституційної законності, що склалися в державі й суспільстві.

В Енциклопедичному словнику термін «чинник», або ж «фактор» (від лат. factor – той, що робить; той, що виробляє) визначено як причину, рушійну силу будь-якого процесу, явища, яка визначає його характер або окремі його риси [1, с. 1422]. У соціологічних дослідженнях на позначення концепцій, що пояснюють суспільний розвиток впливом низки «рівноправних» чинників (економіки, релігії, техніки, культури, моралі тощо), використовують термін «теорія чинників» [2, с. 682].

Варто зазначити, що чинники конституціоналізації деякою мірою пов'язані з гарантіями законності. Під гарантіями законності розуміють «зумовлену закономірностями суспільного розвитку систему умов, засобів, чинників, що забезпечують процес реалізації законності, наслідком якого є встановлений правопорядок» [3, с. 387]. Відповідно до такого трактування, чинники конституціоналізації правового порядку треба розглядати як елемент системи гарантій законності.

Термін «чинники правового порядку» рідко вживається в науковому побуті, а термін «чинники конституціоналізації» не зустрічається взагалі в юридичній літературі. На сьогодні (та й у радянський період, а також у роки незалежності) практично відсутні наукові праці, присвячені цій проблемі. У юридичних джерелах частіше говорять про чинники та гарантії законності, гарантії реалізації правових норм, гарантії прав і свобод суб'єктів права, гарантії застосування права (П. Рабінович, О. Скакун, В. Лазарев, В. Афанасьєв, М. Байтін, М. Вітрук, В. Бабаєв, Ю. Єременко й ін.). З огляду на це варто поставити питання про поняття чинників саме правового порядку (це ті об'єктивні умови суспільного розвитку та спеціально вироблені державою й суспільством засоби, які впливають на забезпечення точного виконання законів, правильного використання прав і виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами права, тобто стабільність правовід-

носин – належний правопорядок). Також важливим у контексті окресленої проблеми є те, що до основних чинників правопорядку варто зарахувати саму конституцію як Основний Закон держави, характер реалізації її принципів і норм. Із цього приводу під час розгляду чинників правопорядку варто врахувати, що Основний Закон нашої держави, закріплюючи основи суспільного устрою та політики, правове становище особи в суспільстві й державі, національно-державний устрій, основи побудови та діяльності державних органів, у тому числі й правоохоронних, призначених стояти на сторожі законності, є водночас і гарантією конституціоналізації правового порядку. З огляду на сказане метою статті є комплексний аналіз особливостей впливу юридичних чинників на процес конституціоналізації правового порядку в контексті реалізації основних положень Конституції.

Чинники конституціоналізації правового порядку – не абстрактні загальні підстави, а цілком конкретні, такі, що піддаються соціально-правовому виміру й контролю. Тому рівень (ступінь) ефективності механізму конституціоналізації правового порядку залежить від функціонування та взаємодії трьох блоків чинників: несоціальних, соціальних і власне юридичних. У процесі конституціоналізації кожний із цих чинників утворює власний механізм забезпечення правопорядку. Критерієм такого поділу є механізм реалізації конституції, адже дезорганізація соціального, економічного, психологічного і, як наслідок, правового устрою життя є живильним середовищем для порушення норм конституції, а відтак і відсутності належного правового порядку.

Специфіка юридичних чинників полягає в тому, що вони безпосередньо пов'язані з елементами правового механізму. Цю групу чинників можна умовно поділити на правові та інституційні (організаційні).

Правовий механізм є основним у системі забезпечення конституціоналізації правового порядку, головною передумовою якої є правові приписи, що становлять її нормативну основу. Тому чим вони досконаліші, тим повніше втілюються в життя й тим вищий рівень законності. Якщо соціальні та психологічні чинники впливають на стан правопорядку опосередковано, то юридичні – безпосередньо визначають характер його конституціоналізації.

Правові чинники, своєю чергою, можна піддати поділові на чинники, пов'язані з якістю законодавства і з якістю правозастосовної діяльності. Першу групу умов ефективності механізму конституціоналізації правопорядку потрібно аналізувати й із погляду змістовності, і в техніко-юридичному сенсі.

У змістовому сенсі якість законодавства частково залежить від його відповідності закономірностям розвитку суспільства. З огляду на це в юридичних джерелах зауважується, що прийнятий нормативний акт має відповідати тим відносинам, на які спрямовується його регулятивна дія. Окрім цього, положення будь-яких нормативних актів мають відповідати потребам суспільства, зокрема щодо того, чи стосується це необхідності прийняття такого акта, визначення ефективності регулювання ним суспільних відносин

без порушення їх гармонії і стабільності [4, с. 165]. Тут мається на увазі відповідність прийнятих правових норм тим загальним і конкретним соціально-економічним, ідеологічним, культурно-психологічним та організаційним умовам, у яких вони діятимуть. Для дотримання цих умов потрібно забезпечити передовсім підготовку і прийняття таких правових норм, які були б науково обґрунтованими й відповідали цілям розвитку законодавства на основі об'єктивних потреб розвитку суспільства. Ця група умов багатогранна, вона акумулює низку взаємопов'язаних чинників, які насамперед пов'язані з авторитетністю Основного Закону в державі. У цьому важливо зазначити, що авторитетність норм конституції залежить від їх справедливості. У такому аспекті під справедливістю розуміється зв'язок змісту конституції з інтересами впливових у цьому суспільстві соціальних груп із правосвідомістю більшості суспільства, з формами суспільної свідомості, а також здатність конституції протистояти сваволі. Окрім того, це здатність конституції створювати в суспільстві стабільність і правопорядок. Справедливість також означає, що положення конституції не породжують масового супротиву проти формованого нею правопорядку. По суті, ефективність механізму забезпечення конституціоналізації правопорядку залежить від правильного вибору суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню й відображені в Основному Законі. Своєю чергою, нормативно-правова неврегульованість суспільних відносин, які потребують урегулювання, може призвести до істотного зниження ефективності забезпечення правопорядку.

На ефективність конституціоналізації правового порядку неабияким чином впливає також розвиток норм неофіційної нормотворчості й тіньового права. Такі негативні явища, як тіньове право та неофіційна нормотворчість, особливо чітко проявляють себе в період зміни політико-правового режиму в сучасній Україні. Неофіційна нормотворчість становить велику соціальну небезпеку. На жаль, для сучасної Української держави характерна ситуація, коли в умовах послаблення авторитету законів і виникнення правового дисбалансу, за якого суспільство втрачає нормативні орієнтири, не спирається на конституційні принципи, норми моралі. Перевага в таких випадках часто надається вимогам деформованої правосвідомості й так само деформованій моральній орієнтації індивіда. Виходить, ніби саме на цій основі виникає й розвивається так звана неофіційна нормотворчість, тобто створення неофіційних правил поведінки, якими керуються певні групи населення. Передумовою цього процесу слугують розчарування в чинній нормативній системі, зневіра в неї. Таке явище, як тіньове право, – це негативний вияв юридичного плюралізму, специфічна форма неправи, небезпечний різновид негативного неофіційного права, що становить звід асоціальних приписів, символів, ритуалів, жаргону, за допомогою яких регламентуються всі етапи протиправної діяльності, утворюється тіньовий правопорядок [5, с. 20–21].

Під час забезпечення конституціоналізації правового порядку головна небезпека розвитку тіньового

права, на нашу думку, полягає в тому, що відбувається деформація соціально-правових і конституційних цінностей і уявлень громадян про них, наслідком чого є послаблення правової системи та її деградація. Особливо негативно тіньове право справляє свій вплив на правотворчість (так звані тіньова нормотворчість, норми тіньового права). Головні причини появи таких феноменів дослідники вбачають, зокрема, у незадовільному функціонуванні офіційних норм, прийнятті нормативних актів, які не відповідають потребам суспільства, прогалинах у правовому полі, у практичних відносинах людей, а також в існуванні позаправових елементів у нормотворчій діяльності. До того ж використання неофіційних привілеїв, перевищення повноважень чиновницьким апаратом, а також представниками правоохоронних органів призводять до формування значної кількості тіньових правил поведінки, а також так званої «тіньової юстиції» [6, с. 44].

Говорячи про якість законодавства як чинник ефективності конституціоналізації правопорядку, не можна не торкнутися й техніко-юридичного аспекту цієї проблеми. Варто наголосити передовсім на тому, що для сучасної України характерна масштабна інформатизація суспільства, а також інші вияви науково-технічного прогресу, зумовленого тотальною комп'ютеризацією майже всіх сфер соціального життя. Ця обставина зумовила прийняття низки нормативних правових актів, що регламентують специфічні сфери життєдіяльності суспільства, пов'язані з розвитком високих технологій. Ідеться, наприклад, про злочини у сфері комп'ютерної інформації, визначення яких дає Кримінальний кодекс України [7]. Проте варто наголосити, що з підвищенням ефективності законодавства про науково-технічний прогрес більш результативною є не тільки боротьба зі злочинами, що скоюються у сфері високих технологій, а й заповнення низки інших прогалин у праві, пов'язаних із розвитком науково-технічного прогресу в інших країнах. Наприклад, прийняття Закону України від 22.05.2003 № 852-IV «Про електронний цифровий підпис» [8] дало змогу частково розв'язати назрілу проблему про правовий статус електронного юридичного документа. Таким шляхом відбувається адаптація чинного законодавства, викликана зміною умов його розвитку та функціонування, що є наслідком науково-технічного прогресу. Результатом цього має бути робота щодо систематизації чинного законодавства, усунення колізій, прогалин, застарілих положень, чого можливо досягти безпосередньо через конституціоналізацію правового порядку як одного з основних елементів правової системи.

Саме через структурну адаптацію стан прогресу, з яким пов'язують зміни законодавства (особливо для країн, що розвиваються або перебувають у періоді трансформації), набуває рис вираженої й реальної програми. З огляду на це виникнення феномена адаптації законодавства та відповідного терміна в юриспруденції безпосередньо пов'язане з якісно новим етапом державно-правового розвитку, з його принципово новою динамікою і впливом таких багатоаспектних чинників, як процеси інтеграції та глобалізації. Під дією

цих об'єктивних чинників створюються різноманітні міждержавні об'єднання, однією з традиційних умов членства в яких визначено приведення національного законодавства у відповідність до їхніх правових стандартів [9, с. 38]. У процесі гармонізації відбувається узгодження і прийняття правових принципів і концептуальних підходів різних держав до встановлення одноманітного правового порядку [10, с. 41]. Значення загальновизнаних принципів і норм полягає саме в тому, що вони створюються міжнародним співтовариством загалом і стають обов'язковими для всіх держав. Можливо, цей постулат має визначальне значення, якщо йдеться про той правовий порядок (міжнародний правопорядок), який досить широко представлений у таких міжнародних документах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Загальновизнані принципи й норми міжнародного права в галузі прав і свобод людини та громадянина у разі їх визнання більшістю держав, що входять до міжнародного співтовариства, автоматично набувають зобов'язальної сили стосовно тих держав, які офіційно оголосили про приєднання до тих чи інших актів міжнародного права.

Міжнародні принципи й норми, що є відображенням загальнолюдських цінностей, повинні бути застосовні до умов української державності, враховувати її специфіку та особливості розвитку. Якщо ж вони не враховують національної самобутності або застосовуються безвідносно до умов нинішньої нестабільності в суспільстві, то є загроза того, що вони можуть так і не реалізуватися у фактичних суспільних відносинах. Це, своєю чергою, негативно впливає на процес реалізації положень Основного Закону, забезпечення його реальності, соціальної виконуваності, а відтак і забезпечення належного правового порядку, здійснення його конституціоналізації.

Загалом вивчення зарубіжного досвіду законотворчості для вдосконалення процедур вироблення правових приписів надзвичайно необхідне для конституціоналізації сучасного права. Порівняльний аналіз основоположних аспектів законотворчого процесу в конституціях деяких іноземних держав виявляє такі його особливості. Більшість Основних Законів установлюють процедури створення законодавчих актів. У деяких європейських конституціях відсутнє визначення поняття «законотворчість», проте деякі з них передбачають норми щодо порядку прийняття нормативно-правових актів. Наприклад, глава 10 Основного Закону Республіки Азербайджан регулює відносини, що стосуються системи законодавства, а також видів і процедури укладення міжнародних договорів (ст. ст. 149–151). Аналогічні положення містяться в конституційному законодавстві Франції (ст. ст. 52–55 Основного Закону). Окрім того, у конституціях Іспанії (глава 2), Італії (розділ 2), Молдови, Латвії, Естонії закріплено норми, що регулюють розробку законів: види законів, право законодавчої ініціативи, порядок прийняття законів. Глава 8 Конституції Швеції також передбачає порядок прийняття законів та інших нормативних приписів, а секція 8 (ст. ст. 59–69) Осно-

вного Закону Бразилії присвячена законодавчому процесові. Конституційне законодавство низки держав містить процедурні норми, що відображають особливості законотворчої діяльності органів державної влади (конституції Польщі (ст. ст. 87–94), Португалії (ст. 112), Греції (ст. 76) тощо) [11, с. 610–613, 623–624].

Отже, інтеграція елементів міжнародної правової системи в сучасне українське право є одним із чинників конституціоналізації правового порядку й полягає в забезпеченні гармонійної взаємодії міжнародного права й національної системи законодавства, запобігання критичним формам їх дисбалансу (недотримання міжнародними організаціями та державами загальноновизнаних принципів міжнародного права; колізії між національним законодавством або його частиною з міжнародними стандартами; ігнорування критерію конституційності в процесі підписання та введення в дію нових міжнародних договорів тощо).

У контексті правових чинників на рівень конституціоналізації правового порядку впливає також стабільність Основного Закону [12, с. 194]. У правовій науці немає системних уявлень про сукупність властивостей закону, що негативно позначається на реальності й соціальному виконанні його норм. У зв'язку з цим юридична практика вимагає теоретичного напрацювання та обґрунтування загальних критеріїв, що дають змогу достовірно оцінити ступінь стабільності чинних законів, їх здатність виступати ефективними регуляторами суспільних відносин: найвищий рівень легітимації, максимально широка сфера предмета конституційного регулювання, найвища юридична сила, особливий порядок прийняття, наявність спеціальних норм та інститутів її охорони [13, с. 9]. У цьому аспекті зазначимо, що стабільність повинна бути притаманна лише розумною мірою, настільки, наскільки вона сприяє підтриманню стійкості чинного законодавства. До того ж під час правового регулювання будь-яких питань необхідно забезпечити такий рівень стабільності норм, який би підтримував довіру громадян до держави. У законодавстві повинна забезпечуватися стабільність, тому що будь-які труднощі не можуть виправдати порушення конституційних прав людини та громадянина.

У найзагальнішому вигляді в юридичній літературі знаходимо таке визначення: стабільність закону – це стан нормативно-правового акта, прийнятого вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом в особливому законодавчому порядку, що володіє найвищою юридичною силою й регулює найважливіші суспільні відносини, які характеризуються соціальною зумовленістю і, отже, стійкою ефективністю регулювання суспільних відносин, що виявляється в достатньому або задовільному вирішенні поставлених під час розробки закону завдань; відсутності суперечностей, що можуть призвести до скасування або часткової зміни акта; сукупності властивостей, які відображають достатню дієвість закону та зумовлюють його здатність задовольняти потреби й інтереси суспільства тощо [14, с. 8].

З огляду на своєрідність наведеної дефініції стабільності закону показниками, за якими можна оціни-

ти Основний Закон як стабільний, можуть бути такі: міра відображення конституційних принципів; відповідність його положень принципам і нормам міжнародного права; ступінь правової регламентації основних суспільних відносин; адекватність відображення цінностей, потреб, інтересів; рівень якості тексту конституції; наявність або відсутність суперечливості, узгодженості з іншими законодавчими актами; наявність або відсутність прямої дії Основного Закону; ефективність дії конституції, її реалізованість. Закони, що не відповідають позитивному рівню цих показників, вочевидь, розраховані на короткий термін дії. При цьому стабільним вважається закон, який адекватно відображає назрілі потреби й інтереси, оптимально регулює суспільні відносини, науково обґрунтований, високої якості, внутрішньо та зовнішньо узгоджуваний, ефективний. Формально вказівка в Конституції України (ст. 19) на чинний правовий порядок – це частина Основного Закону, що має особливе значення і юридичну силу. Ця норма має визначається як еталонна, така, що формує повноваження конституційного суду, також цим положенням обмежено й законодавця, який уносить зміни до конституції.

Загалом сукупність чинників, що забезпечують стабільність закону, може бути різною, проте їх відповідність вимогам юридичної техніки є однією з головних умов. Ідеться, зокрема, про правильність ревізтивного оформлення закону, точність і ясність мови написання нормативно-правових актів, логічну правильність викладу тексту закону, мінімізацію оцінних понять, мінімум відсильних і бланкетних норм, підкріплення матеріальних норм процесуальними, визначеність кола адресатів правової норми. Якість закону передбачає досягнення поставлених законодавцем соціальних цілей, що безпосередньо залежить і від досконалості законодавства загалом, і від правозастосовної діяльності.

Зауважимо, що правозастосовна діяльність є різнобічним явищем, яке не зводиться тільки до видання правозастосовних актів. Ця діяльність охоплює не тільки здійснення процедур, закріплених у процесуальних правових нормах, а й величезну кількість неформальних зв'язків і відносин, що, відповідно, не закріплені в правових нормах. Посадові особи різних ланок правозастосовної системи по-різному оцінюють стан правопорядку, виробляють власні позиції з питань застосування права, по-різному приймають рішення з конкретних юридичних справ, змінюють правозастосовну практику. Тому навіть найдосконаліший закон, розрахований на правильне застосування його державним органом, буде неефективним, якщо практика його застосування не відповідає відповідним критеріям: обґрунтованості, законності, доцільності [15, с. 20]. Водночас можлива і зворотна ситуація. В. Лазарев із цього приводу пише: «Можливі випадки, коли правозастосовні органи діють бездоганно, але на правотворчому або якомусь іншому рівні ті чи ті ланки не спрацьовують і, зрештою, бажаний правовий ефект не настає» [16, с. 93]. З огляду на це в межах правозастосовної діяльності чинники механізму конституціоналізації

правопорядку можна класифікувати за найрізноманітнішими ознаками, наприклад, за суб'єктами забезпечення правопорядку, за елементами, з яких складається система права, тощо. Утім істотне значення для виявлення проблем у правозастосуванні, а отже, й ефективності механізму конституціоналізації правопорядку має зміст самої норми права. Ця обставина тільки посилює умовність проведення всіляких меж між чинниками правотворчості і правозастосування. З огляду на ці міркування неефективність механізму конституціоналізації правового порядку може бути детермінована або цілковитим, або неналежним застосуванням норм права.

З огляду на сказане вище конституціоналізацію правового порядку варто розглядати як управлінський процес, на який можливо й необхідно впливати, у зв'язку з чим важливе місце в теорії системного підходу, що визначає стан правового порядку в суспільстві, відводиться *організаційним чинникам*, які мають опосередкований характер, проте є не менш важливими в указаному процесі. Організаційно-функціональні заходи гарантують стійкий розвиток держави загалом та окремих її інститутів. Організаційні чинники включають у себе діяльність держави, її органів, посадових осіб, органів місцевого самоврядування, громадських організацій у галузі правотворчої та правозастосовної практики, які справляють на конституціоналізацію правового порядку як позитивний, так і негативний вплив. Цей блок чинників використовується як компенсація тих недоліків, які мають місце в інших час-

тинах системи. Тому законодавець повинен урахувати насамперед матеріально-фінансові аспекти цього процесу, а також висновки правозастосовної експертизи, оскільки саме в ході її проведення виявляються ті організаційні моменти, від яких залежатиме надалі забезпечення правового порядку.

Отже, чинники які впливають на процес конституціоналізації правового порядку, забезпечують нормальне функціонування й поступальний розвиток суспільства та держави, так зумовлюють необхідність повного й чіткого законодавчого регулювання суспільних відносин, послідовну реалізацію нормативно-правових актів, зокрема конституції. Головним у цьому процесі є власне юридичний механізм конституціоналізації правового порядку. Проте юридичні інструменти діють ефективно тільки тоді, коли вони підтримуються й доповнюються позаправовими (моральними, політичними, культурними, етичними тощо). Тільки в тому випадку, коли всі чинники узгоджені між собою, конституціоналізація буде ефективною, а стан забезпечення правового порядку наблизиться до оптимального рівня, тобто до стану, коли кількість порушень норм чинного законодавства (зокрема й конституції) буде зведено до якнайнижчого рівня, а правові приписи оперативно відображатимуть тенденції зміни суспільних відносин. При цьому динаміка конституціоналізації правового порядку, на нашу думку, буде залежати від співвідношення та особливостей усіх чинників: і правових, і неправових (зокрема соціальних).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фактор // Советский энциклопедический словарь. – М., 1990. – 1632 с.
2. Теория факторов // Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://terme.ru/dictionary/180>.
3. Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М. : Юристъ, 2002. – 414 с.
4. Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : [моногр.] / за заг. ред. проф. Ю.Л. Бошицького ; Київ. ун-т права НАН України. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 592 с.
5. Баранов В.М. Теневое право / В.М. Баранов. – Нижний Новгород, 2002. – 165 с.
6. Михайліна Т.В. Соціально-правовий феномен тіньової правотворчості та причини її появи / Т.В. Михайліна // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юрид. науки». – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 41–44.
7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
8. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 № 852-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
9. Яковюк І.В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми реалізації / І.В. Яковюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць. / ред. кол. : Ю.Г. Барабаш та ін. – Х. : Право, 2012. – № 24. – С. 37–49.
10. Яковюк І. Адаптація і гармонізація законодавства в умовах інтеграції: проблема співвідношення / І. Яковюк // Вісник Акад. правових наук України. – 2012. – № 4 (71). – С. 29–42.
11. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л.А. Окунькова. – М., 2001. – Т. 2. – 2001. – 824 с.
12. Дія права: інтегративний аспект : [монографія] / [кол. авторів] ; відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2010. – 360 с.
13. Бабенко К.А. Проблема стабільності Конституції в умовах зміни суспільних відносин / К.А. Бабенко // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 2 (78). – С. 8–13.
14. Монастирський Д.А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.А. Монастирський ; наук. кер. О.В. Зайчук ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2009. – 20 с.
15. Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика) : [навч. посіб.] / Б.В. Малишев, О.В. Москалюк ; за заг. ред. Б.В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
16. Лазарев В.В. Эффективность правоприменительных актов. Вопросы теории / В.В. Лазарев ; науч. ред.: А.К. Безина. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. – 207 с.